

Kuolemako kuriositeetti? – Minä kuolevainen –näyttely Turun linnassa

Sirkku Pihlman

Onko kuolema niitä herkkiä ja vaikeita asioita, joihin museon on vaikea tarttua näyttelyissään? Onko se jossain mielessä kuriositeetti aiheiden joukossa? Vai onko kuolema ollut myös museoissamme ajankohtainen kysymys, kuten muissa medioissa ja kulttuurien tutkimuksessa? Miten museon asiakkaat suhtautuvat kuoleman esittämiseen näyttelyssä? Turun maakuntamuseon Minä kuolevainen –näyttely vuonna 1999¹ antoi mahdollisuuden käsitellä näitä kysymyksiä.

”Elämä on kuolemaa mielenkiintoisempaa” ovat maailman ensimmäiset tämän verkkolehden sanat. Ja osa elämää on kuolema, muun muassa siksi, että se tekee ihmiselle omasta elämästä mysteerin. On tarve käsittää käsittämätön: mitä on tämän tietoisuuden tuolla puolen. Tai mitä jää, kun itse häviää. Ennen eläneiden jäljet täyttävät ympäristömme, luojiltaan karanneina, osaksi museoituina. Kuoleman muistaminen terästä elämään ja ympäristöön. Arkeologisesti menneisyys on tavoiteltavissa kuoleman kautta. Mutta arkeologin tarkastelema kuolema on kaukana henkilökohtaisesta: se on yksi vallitsevista menneisyyden tapahtumista.

Kuolema museossa

Kuolema on ollut kulttuurientutkimuksen ajankohtaisia aiheita niin kauan kuin oma akateeminen muistini yltää. Uteliaisuuteni kohdistuu siihen, että kuoleman käsittely on kulttuurihistoriallisessa museossa koettu arkana, ei oikein sinne kuuluvana asiana. Elementtinä se tietysti on läsnä museoesineissä, muistamisessa, monissa näyttelyteemoissa. Museot itse ovat muistomerkkejä – miksi juuri niissä kuoleman esittäminen olisi poikkeama, kun sekä uutisissa, populaarikulttuurissa että tieteessä kuolema on suosittua ja kiinnostavaa? Onko kyse siitä, että nykyisin ”kuolema on skandaali”², ja sen vuoksi sen esittäminen on museoissa epämiellyttävää, puistattavaa, tunkeilevaa ja mautonta? Zygmunt Bauman väittää, että ”Death has become a guilty secret”³. Jokaiseen kuolemaan liittyisi nykyisin syyllisyyttä, ja henkilökohtaisesti koskettava kuolema pidettäisiin piilossa. Kuolema on jonkun syy: oma, ellei jonkun toisen. Kuoleman esittäminen siis saattaisi syyllistää, ja siksi se olisi hankala aihe instituutiolle, joka pyrkii puolueettomaan ja neutraaliin esittämiseen. Tämähän on naurettavaa! Mutta onko se kuitenkin totta? On tunnettua, että museoiden toimijoissa ja taustatahoissa on ylivarovaisia ihmisiä, jotka pyrkivät tylsistämään kärjen viesteiltä, jotta ketään tai ainakaan omia asiakkaita ei tultaisi loukanneeksi. Näin menetellen näyttely ei kiinnosta ainakaan mediaa.

Kuolemako kuriositeetti?

Kuriositeetti voi olla jotain äärimmäistä, vaikeasti käsitettävää, osoitus korkeampien voimien puuttumisesta maailmaan, tai ”vain kuriositeetti”, jotakin ehkä kiinnostavaakin, mutta vähäteltyä.

¹ Turun maakuntamuseon näyttely Turun linnassa 29.3. - 30.11.1999

Suunnittelu: Mia Heinilä, Päivi Lappalainen, Jaana Riikonen, Arja Hyvönen, Aki Pihlman, Margareta Willner-Rönholm, Göran Torrkulla. Näyttelyarkkitehti: Göran Torrkulla

² Zygmunt Bauman: Mortality, immortality & other life strategies, Polity Press 1992, s. 133, viite 5

³ Sama s. 134

Jossakin mielessä kuolema voi olla museoissa kuriositeetti, ainakin se on äärimmäistä ja vaikeasti käsitettävää.

1990-luvulla kirjoitettiin ja puhuttiin paljon siitä, että omaisten kuolema on meillä etäännytetty sairaaloihin, toisten kuolema taas tuotu medioissa luoksemme ja etäännytetty massakuolemaksi. Meillä kuollaan normaalisti kypsässä iässä, kuten ”kuuluu”. Yksittäiset lasten ja nuorten kuolemat saavat ihmiset edelleen osoittamaan myötätuntoa ja surua. Tällaiset kuolemat ovat suhteellisen harvinaisia toisin kuin korkean lapsikuolleisuuden aikoina, ja niille etsitään syyllistä. Omituisinta on ehkä muutos surun näyttämässä: surun ulkoisten, julkisten merkkien esittäminen rajoittuu hautajaisiin. Surupuku esiintyy meillä enää lähinnä symbolina laululyriikassa⁴. Kyse saattaa olla surun yksityisyyden lisääntymisestä paikallisyhteisöjen höltymisvaiheessa 1960-luvun murroksessa.

Voidaan siis ajatella, että Turussa oltiin vuosituhannen vaihteessa rohkeita ja toisaalta ajan hermolla, kun kuolema, myös oma kuolema, otettiin näyttelyn teemaksi nimeä myöten: ”Minä kuolevainen”. Kuolema-aiheisen näyttelyn ideointi lähti 1990-luvun puolivaiheilla arkeologiasta, jossa hautojen käsittely on arkipäivää. Kaarinan Kirkkomäen kalmiston kaivaukset olivat kentällä päättyneet ja Turun maakuntamuseon pakastimessa odotti käsittelyään joukko kipsipaketteja. Ne sisälsivät Kirkkomäen ruumishautojen runsaslöytöisiä osia, joiden tutkimiseen laboratorio-oloissa olisi pitänyt luoda mahdollisuuksia: saada rahaa. Siihenastisia tutkimustuloksia oli myös syytä saada nopeasti esille. Omat tutkimusaiheeni koskivat silloin jatkuvasti kuolemaa ja hautaamista ja niiden kautta yhteisöjen rakenteita. Aki Pihlman teki ensimmäisen julkisen näyttelysuunnitelmaluonnoksen 1995. Suunnitelma oli runsas ja käsitti neljä pääosaa. 1) Kuolemantapahtuma, keskeisenä visualisointina kuolema kotona, 2) Kuoleman rituaalit, keskeisenä näyttelyaineistona Kaarinan Kirkkomäen hautaukset, 3) Vainajat, keskeisenä esitettävänä erilaiset vainajan muistoa ylläpitävät merkit, 4) Kuolema ja taide, kuolema ja media, vainajat ja tutkimus. Näyttelyä piti tukea eri tapahtumilla: esitelmäsarjalla, artikkelijulkaisulla, tutkijaseminaarilla, kirjaston, teatterin tai elokuvakerhojen kanssa toteutettavilla oheistapahtumilla.⁵

Näyttelyn toteutus

Matka ideasta toteutukseen oli pitkä. Asiaan palattiin puolentoista vuoden hiljaiselon jälkeen. Aihe alkoi kiinnostaa monia maakuntamuseossa. Aluksi näyttelyn suunnittelu oli avointa ideointia. Uusia näkökulmia ja henkilökohtaisia kiinnostuksen aiheita tuotiin mukaan ideavakkaan. Näyttelytyöryhmän kokouksia oli paljon, osallistujilla oli vahvoja näkemyksiä siitä, mitä halutaan tuoda esiin ja mitä ei.⁶ Myös empiviä ääniä kuului museossa siitä, miten yleisö ylipäänsä suhtautuu tällaiseen aihepiiriin.⁷ Näyttelyn suunnitteluvaiheessa järjestettiin esitelmätilaisuus ja tutkijaseminaari, joissa museon ulkopuoliset asiantuntijat esittivät näkökulmia aihepiiriin: arkeologisia, lääketieteellisiä, uskontotieteellisiä, historiallisia.

Työryhmä selvitteli myös, millaisia kuolemateemaisia näyttelyitä oli ollut esillä muualla. Göteborgin kaupunginmuseo oli syksyllä 1994 järjestänyt näyttelyn *Dödens riter – om tro och sed kring döden*. Näyttely oli herättänyt paljon keskustelua. Siitä muokattiin myös kiertonäyttely, jota organisoivat Riksställningar. Samaan aikaan Göteborgin taidemuseossa oli esillä näyttely *Kärleken*

⁴ esim. Timo Rautiainen ja trio Niskalaukaus 2002

⁵ Näyttelysuunnitelma Aki Pihlmanin 19.10.1995 lähettämän kirjeen liitteenä, Kulttuurien tutkimuksen laitoksen arkistot, MUSE-arkisto, Turun yliopisto. MUSE/spa/6

⁶ Näyttelytyöryhmän pöytäkirjat ja ideapaperit Turun maakuntamuseossa

⁷ Helena Pakkanen, Evaluaatio Turun linnan Minä kuolevainen –näyttelystä 10.11.1999. Kulttuurien tutkimuksen laitoksen arkistot, MUSE-arkisto, Turun yliopisto. MUSE/spa/6

och döden. Mikkelin taidemuseossa järjestettiin keväällä 1997 näyttely *Ovi tuntemattomaan. Kuoleman esittäminen kuvataiteessa*. Turun maakuntamuseo ei siis ollut aiheineen yksin. Se ei jäänyt myöskään viimeiseksi.

Minä kuolevainen -näyttelyn mottona oli *Vanitas*-asetelman viesti *Memento mori! Memento vivere!* - Muista, että olet kuolevainen! Muista elää!⁸ Näyttelyjulisteessa oli viisariton kellotaulu. Sekä *Vanitas* että juliste olivat Göran Torrkullan ideoimia ja suunnitteleimia. Turun näyttelyn pääteemat olivat kuolemanrangaistus (paha kuolema), Suomen läntinen ja itäinen kuolemankulttuuri (hyvä kuolema) ja Kaarinan Kirkkomäen kalmiston haudat. Lisäksi linnan Kivikamari antoi sijan surun kokemukselle: lasten piirustuksille ja muistolaatikoille, joihin oli koottu esineitä kokoojalle läheisen vainajan tavaroista tai häneen liittyvistä muistoista.

Kuolema-aihe oli esillä myös Turun maakuntamuseon muissa museoyksiköissä. Kuralan Kylämäen keskiviikkoisissa teemapäivissä valmisteltiin hautajaisia. Apteekkimuseossa oli pienoisnäyttely *Ikuinen elämä* ja Biologisessa museossa *Elämä alkaa kuolemasta* -näyttely.⁹ Museon vuosikirja 1995 - 1995 julkaistiin näyttelyn avajaisten aikoihin aiheenaan kuolema. Näyttelyluetteloihin¹⁰ kiinnitettiin erityistä huomiota, kun niiden toteuttamiseen saatiin hyvä sponsori. Sponsorit eivät muutoinkaan kavahtaneet aihepiiriä.

Mitä sitten oli esillä?¹¹ *Vanitas*-asetelma koostui symbolisista esineistä: Perhonen, tiimalasi, omena, simpukka, pääkallo, kirjat, kompassi-aurinkokello, kaukoputki, lasipokaali, pöytäkello, vuorovesipallo, sammunut kynttilä, viljantähkä, viinilasi, makartskukkavihko.

Pahan kuoleman osuudessa käsiteltiin rikoksia esivaltaa, kirkkoa ja toista ihmistä vastaan ja niistä annettuja rangaistuksia. Kyseessä oli ihmisen toiselle aiheuttama kuolema. Esillä oli synnintekovälineitä kuten noitapussi, sisällissodan punaisten ja valkoisten käsivarsinauhat, kuriositeetinomaisia tappovälineitä, kuten herätyskello ja maitokannu, ja ruusunkukkapäinen hattuneula, jolla oli abortoitu sikiöitä, ja rangaistusvälineitä, kuten kahleraudat. Kuolemanrangaistuksen huoneessa oli pylvä, jossa oli kuolemaantuomittujen nimiä keskiajalta nykypäivään asti, sekä *Amnesty International*' in osio oli kuolemaantuomittujen kuvineen ja heidän kirjeineen (kuva 1).

⁸ *Memento mori* oli myös vuonna 2003 - 2004 Tukholman Historiska museetin näyttelyn nimi, joka loi aatehistoriallisia näkökulmia kuolemaan eri aikoina.

⁹ Juhani Kostet: Katsaus Turun maakuntamuseon toimintaan 1999. Aboa Turun maakuntamuseon vuosikirja 1999 - 2000, s. 144, 147

¹⁰ Näyttelyyn liittyi neljä neliväristä näyttelyn eri osia syventävää, näyttelykierroksella käytettävää julkaisua, ks. seuraava viite.

¹¹ Näyttelyjulkaisut *Minä kuolevainen*; *Synnin palkka on kuolema* - Dismaksen omat; Suomalaiset kuolemankulttuurit; Kaarinan Kirkkomäki – myöhäisrautakautinen kalmisto. Näyttelysuunnitteluun liittyvät dokumentit Turun maakuntamuseossa sekä Helena Pakkasen raportti, ks. viite 7.

Kuva 1. ”Pahan kuoleman” huoneen keskipylväs. Alaosassa kuolemaan tuomittujen nimiä: 1600-luvun suomalaisia noituudesta tuomittuja sekä 1977 jälkeen tuomittuja yhdysvaltalaisia. Turun maakuntamuseo / Pekka Kujanpää.

Hyvän kuoleman osuudessa ei tuotu esiin kuoleman syitä, vaan kotona tapahtuvan kuoleman odottamista, helpottamista ja toteamista, ruumiin valmistamista hautaan, sekä hautajaisia ja surun ilmaisemista esineellisin merkein. Lapsen kuolema sai paljon huomiota. Esillepanossa päädyttiin tunteita kirvoittaviin ratkaisuihin (kuva 2).

Kuva 2. ”Hyvän kuoleman” huoneen hautauksen valmisteluja esittelevä vitriini.
Turun maakuntamuseo / Pekka Kujanpää.

Kaarinan Kirkkomäen osuudessa oli esillä pikkutytön, pojan, kuuden miehen ja viiden naisen hautaesineet sekä rekonstruktio tavara-arkkuun haudatun vainajan arkusta ja tekstiileistä. Hautaamisen rituaalit olivat mukana konkreettisina jälkinä ja tutkimukseen perustuvina toteamuksina. Läsä olivat esineelliset jäännökset aivan tietyistä vainajista, joita luonnehdittiin esim. pieneksi mieheksi, jolla oli noitapussi, gotlantilaiseksi naiseksi ja naiseksi, jolla oli kauppiaan tunnukset.

Kävijöiden kommentit

Näyttely antoi erinomaiset mahdollisuudet vuorovaikutukseen kävijöiden kanssa, sillä se kirvoitti keskustelua. Näyttelyn loppuvaiheessa museologian opiskelija Helena Pakkanen tekikin tutkimusta kävijöiden kokemuksista. Jäljessä esitettävä perustuu hänen tutkimukseensa¹². Helena haastatteli 33 kävijää ja sai kirjallisen kyselyvastauksen vielä 10 kävijältä, jotka tutustuivat näyttelyyn ryhmän mukana. Lisäksi hän haastatteli museon henkilökuntaa ja opettajia, joiden oppilaat olivat tehneet näyttelyyn aiheeseen liittyviä piirustuksia.

Näyttely oli sijoitettu päälinnan eri huoneisiin, joten pelkästään linnastakin kiinnostuneet tulivat kulkeneeksi sen lävitse. Osa kävijöistä ei kiinnittänyt erityistä huomiota koko näyttelyyn, eikä heitä haastateltu sen tarkemmin. Haastatelluista pääosaa näyttely oli kiinnostanut, osa oli hyvin vaikuttuneita. Aihetta pidettiin kaikkia koskettavana ja siten ihmisläheisenä. Jotkut kokivat sen myös ahdistavana tai yllättävänä. Tuttuuden tunnetta ja muistoja herättivät erityisesti ”hyvän kuoleman” hautajaistraditiot.

Näyttelyn tunteita ja keskustelua herättäneiksi kohokohdiksi osoittautuivat kuolemanrangaistus ja *Amnesty International*’ in toiminta sen yhteydessä sekä lapsen kuolema. Myös lasten aiheeseen liittyvät piirustukset koettiin erityisen mieleenpainuviksi. *Amnesty*’ n osuutta jotkut ulkomaalaiset

¹² Ks. viite 7

vierailijat olivat pitäneet arveluttavana, jopa loukkaavana. Kuolemanrangaistus sekä 'kuolema ja lapsi' –yhdistelmä järkyttivät siis vierailijoita eniten. Tämän seikan näyttelyn tekijät mielestäni ymmärsivät hyvin etukäteen. He olivat hakeneet nimenomaan tunteeseen vetoavia elementtejä. *Amnesty International*' in osuuden arkaluontoisuus tiedostettiin: nimenomaan tämän osuuden museotoimenjohtaja halusi etukäteen tarkistaa¹³.

Kävijät pohtivat näyttelyssä nykypäivän ihmisten suhdetta kuolemaan: entisaikaiset käsitykset kuolemasta nähtiin nykyistä luonnollisempina osina elämän kiertokulkua, joskin kuolema oli myös nykyistä mystisempää. Siihen suhtauduttiin nykyistä vakavammin, hartaammin ja kunnioittavammin, arvelivat kävijät. Nykyisin kuolema on odottamatonta, etäännytettyä, ulkoistettua ja suhde siihen on pintapuolisempi. Toisaalta kuolema on yhä salaperäisempi, ja se yritetään unohtaa. Kuolemanjälkeinen ei ole läsnä. Surullekaan ei enää anneta ulkoisia merkkejä.

Vastaajat olivat yksimielisiä siitä, että kuolemasta pitää puhua. He olivat myös viihtyneet näyttelyssä – tätä sanaa käytettiin kysyttäessä. Osa vierasti viihtymis-sanan käyttöä tässä yhteydessä, mutta nämäkin kokivat näyttelyn tärkeänä ja mieluisana. Arkeologinen osuus ei järkyttänyt tai koskettanut kävijöitä henkilökohtaisella tasolla erityisen voimakkaasti. Vastaajien joukossa oli kuitenkin ryhmä erityisesti Kirkkomäen arkeologisesta osuudesta kiinnostuneita vastaajia.

Näyttelyn elämää toisaalla

Näyttelyn teema kiinnosti myös mediaa. Huomattavimpana mediasaavutuksena lienee museossa pidetty Suomen Kuvalehden kirjoitusta *Suomalainen kuolema*¹⁴, joka innosti muitakin lehtiä kirjoittamaan näyttelystä. Kuvalehden kirjoitus nosti esiin Vanitas-asetelman, rikosmuseon kokoelmasta lainatut tappovälineet herätyskellon ja maitokannun sekä vainajista otetut muistovalokuvat. Jutun vihoviimeisenä loppukaneettina todettiin, että näyttelyyn liittyy Kaarinan Kirkkomäen kalmistoa esittelevä kokonaisuus. Arkeologinen osuus oli spesifi ja koettiin sellaisena – selvästi se jäi pääosalle näyttelyvieraita jotenkin etäiseksi.

Turun maakuntamuseo ei itse kirjoittanut näyttelystä juuri mitään. Museotiedote-lehti ei ilmestynyt vuonna 1999. Vuoden 2000 ensi numerossa kerrottiin näyttelyn olevan kysytty muuallakin ja sen siirtyneen tyvistettynä Pohjois-Karjalan museoon, missä sitä täydennettiin paikallisilla aineistoilla. Kirkkomäen osuus ja Turun tuomiokirkon vainajien kuolinpuvut eivät olleet mukana Joensuussa.¹⁵ Sen sijaan Jaana Riikonen elvytti Kirkkomäen näyttelyosuutta tilauksesta Turun Caribia –hotellin aulaan Kaarinan (nyk. Pyhän Katariinan) Kirkkomäen viereen, kun Pohjoismaiset hautausmaatyöntekijät kokoontuivat sinne seminaariin syyskuussa 2001.¹⁶

Auli Patjas nosti 6.-7.4.2006 Jyväskylässä järjestetyssä *Sensuroitu – ei sovi museoon* –seminaarissa esiin *Minä kuolevainen* –näyttelyn esimerkkinä siitä, että museo voi esittää arkojakin asioita. Näyttelystä oli Joensuussa tullut erikoisen paljon yleisöpalautetta, sekä hyvää että huonoa, pahan kuoleman asiasta paljon negatiivista. Voimakkaimmin oli kuitenkin reagoitu lapsivainajien valokuviin.

¹³ Näyttelytyöryhmän pöytäkirjat Turun maakuntamuseossa

¹⁴ Suomen Kuvalehti 31/1999, s. 56 - 57

¹⁵ Mia Heinilä, Minä kuolevainen Pohjois-Karjalan museossa. Museotiedote Turusta 1/2000, s. 25

¹⁶ Aki Pihlmanin tiedonanto

Kävijöiden reaktioista ja mielipiteiden runsaudesta voi päätellä, että näyttely oli kiinnostava ja koskettava. Se ei ollut erityisen provokatiivinen, ei nostanut selkeästi esiin suomalaisittain arkoja aiheita tai koetellut muuten uskalluksen rajoja. Tavoitteena oli selkeästi tunteiden koskettaminen siten, että kävijät ajattelisivat myös omaa olemassaoloaan ja suhdettaan elämään ja kuolemaan jonkinlaisessa historian jatkumossa. Tässä onnistuttiin.

Hämmentynyt ja ristiriitainen suhteemme kuolemaan ei tee kuolemasta kuriositeettia edes museossa. Sen sijaan kulttuurihistorialliset museot helposti välttävät asioita, jotka ovat hämmäntäviä ja ristiriitaisia, vaikka kuinka tavallisia ja keskellämme. Yleisö ja mediat taas ovat tyytyväisiä, tai ainakin saavat enemmän, kun uskalletaan käsitellä jotain, mikä koskettaa ja herättää kipeitä pohdintoja.

Jälleen syksyllä 2006 Turun linnassa on näyttely, jonka luulisi herättävän jokaisessa kävijässä ajatuksia: Sankari vai konna? Pitäisi taas ryhtyä tekemään kävijähaastatteluja. Tulokset saattaisivat kannustaa museoita arkojen asioiden ja arvojen käsittelyyn ja samalla näyttelymediansa säilän teroitukseen.

